

fórumokat és kereteket, amelyekben szabadon bontakozhatott ki a munkásosztály alkotó ereje és művészi tehetsége.

A Májusi Emléklapok – a Népszava- Naptárakhoz hasonlóan – betöltötték hivatásukat. Munkásmozgalmi jelentőségükön túl különösen a 30-as évek közepétől, a faszizmus és a világháború idején ellátták a munkásosztály eszmei- esztétikai nevelésének feladatát is, hiszen – szerény lehetőségeikhez mérten – a munkások tízezreihez juttatták el az értékes, a szocializmusnak elkötelezett művészet alkotásait. A Májusi Emléklapok ezért – akárcsak a Naptárak vagy maga a Népszava – egy kissé részeivé váltak az ellenforradalmi korszak irodalomtörténetének.

FEHÉR IMRE

„A SZAVAK DRAMATURGIÁJA”

ÁPRILY LAJOS ISMERETLEN TANULMÁNYA A VÉN CIGÁNYRÓL

„Alig van magyar vers, amelynek olyan hullámzó élettörténete volna, mint ennek” – írja *A vén cigány*-értelmezéseket összefoglaló tanulmányában Komlós Aladár.¹ A vers „regényébe” most egy eddig ismeretlen fejezetet tudunk beilleszteni, Áprily Lajos *A vén cigány műhelyéből* című írását, amelyet 1939. december 3-án, Vörösmarty születésének 139. évfordulójára emlékezve olvasott fel Székesfehérvárott, a Vörösmarty Társaság és a Vörösmarty Kör estjén. Négy évvel korábban ugyanitt hangzott el Babits Mihály ünnepi beszéde, *A mai Vörösmarty* is.² Áprily tanulmányának kézírata hagyatékának rendezésekor került elő a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában.

Amikor 1951-ben Komlós Aladár *A félreértett „Vén cigány”* című tanulmányában elsőként vállalkozott arra, hogy Vörösmarty remekművét a majdnem száz év során ráakódott félreértések burkából kihámozza, még azt írta, hogy „a vers értelmezése ma is úgy él, ahogy azt

¹ Komlós Aladár: *A félreértett „Vén cigány”*. Csillag, 1951. 233–236.

² Babits Mihály: *A mai Vörösmarty*. Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján. Nyugat 1935. 405.

Gyulai ránk hagyta”.³ Gyulai Páltól indult el ugyanis az a félreértés-sorozat, amely Vörösmarty versét hol dagályosnak, hol érthetetlennek, majd később egy örült költő legnagyobb alkotásának tartotta,

Gyulai Aranyak szóló levelében, talán mindössze egy hónappal a vers keletkezése után, így ír a „bordal”-ról: „... az öregnek egész elkeseredett kedélyét fölleplezi, nagyon szép, különösen eleje geniális, de fájdalom oly alakban, mint írva van, aligha megjelenhet [. . .] ő sem tartozik a legújabb kor költői közé”.⁴ A vers teljes megértése körül mutatkozó zavar jele az is, hogy a 19. század második felében, bár a színészek gyakran tűztek műsorukra a hatásos előadásra alkalmas költeményt, nagyobb antológiákba még nem került be. *A vén cigánnyal* kapcsolatban ugyanis azt a gondolatot hangsúlyozták, hogy Vörösmarty a szabadságharc leverése után a krími háborútól kedvező politikai hatást várt és a nemzeti reménykedésnek adott hangot. Ez a tévedés vezetett ahhoz, hogy a vers homályosnak, érthetetlennek tűnt, és szerkezete, valódi szépsége nem rajzolódott ki elég világosan.

Amiért a 19. század irodalomtörténeteszei elmarasztalták, éppen azért lelkesedtek a Nyugat kritikusai, esztétái. Schöpflin éles határvonalat húz a fiatal és az öreg Vörösmarty életműve közé, az utóbbit elismerve és magasztalva igazolást keres és talál a nyugatos költészet számára is. A vers értékét abban látja, hogy költője mintegy öntudatlanul alkotta, „nem vezetni higgadt, tudatos művészettel vonalait”.⁵ Babits 1911-es tanulmányában még tovább megy, és egy örült költő versének, „de szent örültségnek” minősíti a költeményt,⁶ Szerb Antal pedig úgy látja, hogy *A vén cigány* szerzőjét „a lelki betegség . . . felszabadítja a ráció minden korlátja alól”.⁷ Babits Székesfehérvárott tartott felolvasásában, korábbi felfogását korrigálva eljut odáig, hogy *A vén cigányban* Vörösmarty békevágyának kifejeződését látja, és ezzel megteremti annak a lehetőségét, hogy az addig érthetetlennek és zavarosnak tűnő képek sorában felfedjük az összefüggéseket és a vers igazi szerkezetét.

³ Komlós Aladár i. m.

⁴ Gyulai Pál levele Arany Jánoshoz. Pest, 1854. szept. 6. – *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. Bp. 1889. IV. 44.

⁵ Schöpflin Aladár: *A két Vörösmarty*. Nyugat 1908. 11. sz. – *Magyar írók*. Bp. 1917. 9–18.

⁶ Babits Mihály: *A férfi Vörösmarty*. Nyugat 1911. 1041–1061.

⁷ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Cluj-Kolozsvár, 1934. 341–342.

Bár a költemény íróját Babits még ekkor is mint „sötét és félőrült”, „önkívületben égő sámánt” jellemzi.⁸

Részletes szövegelemzéssel századunk első felében sem kísérleteztek, nem fordítottak gondot a vers kéziratának a tanulmányozására sem. Pedig Brisits Frigyes 1928-ban megjelent *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke* című munkájának Előszavában felhívja arra a figyelmet, hogy a javítások, törlések az „erős lelki munka”, a kifejezésért folytatott harc jelei.⁹

Áprily másként fog a vers tanulmányozásához, mint elődei. Őt *A vén cigány* „művé alakulásának titkai” érdeklik elsősorban, a „megformálódás rejtélyeit” kutatja. Ebben a munkában a MTA Kézirattárban őrzött kézirat és a befejezett költemény szövegének az összevetése ad lehetőséget arra, hogy alkotáslélektani szempontból kövesse nyomon azt az utat, amelyet Vörösmarty megtett az első sorok papírra vetésétől a végső megfogalmazásig. Költői érzékenységgel rezonál minden áthúzott szó mögött az ott rejtőző gondolatra, a sorok és a jelzők cseréiben azt a *tudatos* küzdelmet látja, amelyet *A vén cigány* költője az egyre tökéletesebb zenei kifejezésért folytatott, és ahogy a verset egy egyenes vonalú, folytonosan fejlődő, „lázasan rohanó” struktúrává alakította. Azt csodálja és ragadja meg Vörösmarty alkotásában, amit előtte senki nem érzett meg: a művészi ellenőrző erőt, mellyel „mitikus izgalmú lelkének döbbenetesen nagyszerű villámlásait műalkotásának szolgálatába állította”. Vizsgálatának eredményeként tehát már 1939-ben megdönti az *öntudatlan, örült, a ráció korlátja alól felszabadult költőről* szóló elméletet. Ez a formai változtatásokban a lényegét lépésről lépésre nyomon követő módszer vezette el Áprilyt a vers igazi mondanivalójának a megértéséhez. Gondolatmenetéből logikusan következett az a meglátása is, hogy Vörösmarty azért cserélte ki a *Lesz még egyszer ünnep a világon* sor „bizonytalankodó” *talánját*, hogy „a magyar költészet diadalmas és prófétikus ígését megalkossa”.

Az elmúlt három évtized Vörösmarty-kutatásai – a polémiák, Vörösmarty-monográfia és a gondos filológiai munkán alapuló kritikai kiadás – tisztázták a korábban félreértett kérdéseket, és igazolták egykori előadásának ismerete nélkül is Áprily elemzését.

Komlós Aladár 1951-ben megjelent tanulmánya világította meg először a vers reális-hiteles értelmezését. Alaptételként kimondta: „Látnivaló, hogy teljesen világosan felépített vers ez, nyoma sincs benne az

⁸ Babits Mihály i. m. (1935)

⁹ Brisits Frigyes: *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*. Bp. 1928.

őrült képzeletkapcsolásának, író és gondolat elszakadásának, képek össze-vissza zuhatagának.”¹⁰ Tóth Dezső monográfiájában már részletes szövegelemzéssel világítja meg a vers szépségét, rámutatva arra is, hogy „nem valami élettani eredetű őrültség nyilatkozik meg a nyelvi formák ziláltságában; maga a történelmi helyzet kényszeríti a költeményt irracionális szférákba”.¹¹ Legutóbb Csetri Lajos *A vén cigány* minden síkjára és a vers sok egyéb vonatkozására kiterjedő elemzésében is arra a következtetésre jutott, hogy „nagyon is világos költői vallomással, tudatosan felépített szerkezettel állunk szemben”.¹²

Áprily tanulmánya csak előadásként hangzott el, és így a székesfehérvári lapokban megjelent szűkszavú ismertetésken kívül³ visszahangtalanul maradt, az irodalmi köztudatba nem került be. Így csak most tudjuk a „regényt” ezzel az értékes fejezettel kiegészíteni.

A VÉN CIGÁNY MŰHELYÉBŐL

Az első világháború utáni líránk a lelkek és az idők nagy nyugtalanságán keresztül sokszor érezte kongeniálisnak magát ezzel a forrón lüktető magyar sors-költeménnyel. Babits Vörösmarty-tanulmánya súlyos együttérzéssel világított bele abba az örvénylő lelki mélységbe, melyből a némiképpen előzmény-versnek tekinthető *Előszó* és ez a legviharosabb erejű rapszódia kivetődött a formai kialakulásig.

Én nem a lelkiállapottal, hanem a vers genezisével akarok röviden foglalkozni. Nemcsak a kész költeményt kell áttanulmányoznia annak, aki ilyen munkára vállalkozik, hanem – sokkal több tanulsággal – kéziratát is, amely a születés titkába és a vulkanikus megformálódás rejtélyeibe jobban bevilágít.

¹⁰ Komlos Aladár i. m.

¹¹ Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1974. 550.

¹² Csetri Lajos: *A vén cigány*. – *Ragyognak tettei* . . . Tanulmányok Vörösmarty Mihályról. Székesfehérvár. 1975. 365–390.

¹³ *Hódtott az irodalom és a zene*. Fejérmegyei Napló 1939. dec. 4.; *Nagysikerű Vörösmarty-est a költő 139. születésnapján*. – Új Fehérvár 1939. dec. 4.

Amikor a remegő és borzongó idegrendszerből kiváltódott a megalkotás elhatározása, Vörösmarty lelkében lázfoltokban már benne égett az egész költemény. Hangsúlyozom: lázfoltokban. Amikor a mámoros hevületű és lendületű munka megkezdődik, a vers refrénje kész, csak papírosra kell vetni. A vers később formálódó, nyugtalanabb, sötétebb és tömörebb soraihoz viszonyítva bő áradású s ismétlődésében szinte terjedelmesen ható négy sor az induláskor teljes kialakultságában él Vörösmarty lelkében. Meglehet, hogy már napokkal előbb magában hordozta: *Húzd, ki tudja, meddig húzhatod . . .*

Anyagának többi része még csak ezután kezd kristályosodni a refrén által hordozott trochaikus magyar lejtésű formában. A munka kezdetén még formát kereső látatömeg ez, amely fölött ott lebeg az izzó és folyékony anyag füstje. Ahogyan ez az anyag képekbe ömlik és alakot ölt, a versalkotás legnagyobb csodái közé tartozik. Nem is tudatosnak nevezhető rétegekből tör fel néha a lobogó költemény képanyaga, hanem abból a rétegből, amelyet a modern lélektan az ösztönök filogenetikus ősrétegének nevez. Innen a vers képzeleti elemeinek megragadó és szinte megdöbbentő ősisége és mitikus ereje. Kain és Noé, Prométheusz és katakomba keverednek ebben a képzeletviharban, amelyet egy mámoros nagy emberi fájdalom termékenyít meg. A lidércnyomásosan megfeszült érzésbalans erejű, olykor érzékcsalódásos révületében találja meg a maga egyenértékű, súlyosan ömlő szavait: *örvény árja, üstökös láng, jég verése, zengő zivatar, elfojtott sóhajlás, vad rohanat, dörömbölés az ég boltozatján, malom-zokogás a pokolban, tört szív, örült lélek, vert hadak* gigantikus menetelése. Mintha csak ősemberi költő lökte volna ki magából – nehéz éjszakai szorongásban – a szavakat, annyira időtlenek és olyan titokzatos értelműek. Alig egy-egy olyan kép sodródik bele az eszmerohanásba, amelyet nem a legmélyebb lelki réteg vetett fel a versbe.

A lendület ereje sokszor olyan félelmétesen nagy, hogy már-már minden fék eldobásával fenyeget. A vers egyik csodája

ott van, hogy Vörösmarty összezilált s talán az utolsó nagy erőfeszítésre zivatarosan megmozdult lelke ki tudta vetni magából ezeket az égő foltokat, s ezzel hangot tudott adni az izzás fokáig hevült képzelet és a keserű mámor csúcsein járó emberi érzés csak zenében tolmácsolható szélső értékeinek.

De van ennél nagyobb csoda is ebben a versben, s ezzel a nagyobb csodával állított meg, amikor kéziratát áhítatos érzésekkel és izgatott kíváncsisággal vizsgálgattam. Filogenetikusan ösztönrétegekről beszéltem az előbb. Ezekből azonban az elmebeteg is írhat – ír is – kaotikusan zavaros, a lélek zűrzavarát tükröző verseket. *A vén cigány* művéalakulásának titkai közül a legnagyobb titok számomra mindig az a művészi ellenőrző erő marad, mellyel a meglazult idegrendszerű, látomásokban élő, egyensúlytalan költő az előbb lázfoltokban felbukkanó, azután egyre erősebb ritmikai körvonalakban jelentkező képeket, alkotása mozzanatait, mitikus izgalmú lelkének döbbenetesen nagyszerű villámlásait műalkotásának szolgálatába állította.

Aki a költő műhelyében járva mesterségi megfigyeléseket végez, hamarosan rájön, hogy a Vörösmarty-sornak van egy – a költő lelkében muzsikáló – zenei ideálja. Minden igazi költő verse mögött ott van ez az ideál, de itt külön Vörösmarty-eszményről van szó. A sornak, hogy vele finom füle beérje, szüksége van a teljes Vörösmarty-feszültségre. Ha ez a teljes feszültség az első fogalmazásban nem volna meg, az ellenőrzés villanó felismerése után Vörösmarty addig az erőfokig és plasztikáig duzzasztja a sort, amelyet zenei ideálja és a vers hanghordozása megkövetel. *Zalán futása* hexameterében ez a heroikus fokra emelés számtalan esetben megfigyelhető. Félfeszültségű vagy fattyúsornak nevezhető sorok a javításban egyszerre teljes zeneiséget érnek el (Vörösmarty zenei ideáljához emelkednek), vagy erőfokban feszülnek meg úgy, hogy fattyúsorból igazi, mondhatnám törvényes sorává lesznek az alkotásnak. A *Szózat* az első fogalmazásban így kezdődik: Hazádhoz, mint szemedhez, tartás híven, ó nagygar. A sorok félfeszültsége a javításban

teljesre nőtt, addig nőtt, amíg a költő eljutott a teljes kielégülésig.

A *vén cigány*ban – és ez a csoda – Vörösmarty ellenőrző ereje nem szűnik meg, még csak nem is csökken, inkább csudákat művel az erőfokok megérezésének és a belső forma kialakításának biztonságában. Az emelkedő erejű költeményben fokozó eljárásra volt szükség, s rendkívüli fontossága volt annak, hogy a szavak és sorok dramaturgiai erejének megérezésével a vers építményét úgy alkossa meg, hogy a magasabb erőfokú sorok meg ne előzzék az indulás kisebb feszültségű mozzanatait. A nagyobb hőfokú sornak, ha előbb jelentkezett, hátrább kellett helyezkednie, és forró sorokkal kiegészítve kellett beilleszkednie az emelkedő haladványba. Természetesen nem lépcsőszerűen szabályos ez a fokozódás, hanem hullámszerű lökésekkel emelkedő.

Ez a fokozás, melynek belső célja a lélek fergetegesen kavargó forradalmának minél teljesebb kivetítése, csodálatosan gazdag az eszközökben.

Hamar észreveszi, hogy túlságosan magas hangon, igen erős hullámmal kezd: *Reszkessen meg a velő agyadban; Lázadjon fel húrod, mint a szélvész; Véred forrjon zápor (égő) zuhatagban.* Ezek az indításnak szánt sorok egyszerre felemelkednek a második helyre, a kezdést az ismert *Húzd rá cigány . . .* veszi át. Az elsőknél leírt sorok kiegészülnek egy lobogó Vörösmarty-sorral: *Szemed égjen, mint az üstökös láng,* amely nem volt meg az első fogalmazásban, a *reszkessen* szó *rendüljön* erőfokra emelkedik, a *szélvész* helyét átveszi a *vésznél szilajában*. A versszak teljes értékű Vörösmarty-feszültséget ért el, s a lázas remegésben is biztosan rendező kéz versszakká avatta.

Ez az ellenőrzés szavakban, kifejezésekben, egész sorokban és helyezésekben működik tovább. A lanyhának érzett újratevés: *Légy oly kemény . . .* hangot vált, s Vörösmarty egyik félelmesen kopogó, kemény zenei festésű sorává nő ki: *És keményen, mint a jég verése.* Ha visszagondolunk a szelíd és meleg Vörösmarty-muzsikára, magánhangzók sokszor az olaszt

megszégyenítő turbékolására (*Zöld ágon kis güi zokogva bűg*), hol járunk ettől a dalos melódiától? A kárhözását érző idegrendszer heroikusan elszánt, kemény dobpergése ez.

Ez a *hujókat tördelő és fákat tépő* viharos rohanás magához igazítja, magasítja és lendíti a képeket és a sorok feszültségi fokát. Ennek a keresésnek és megtalálásnak, ennek a dramaturgiai fokozásnak legjellegzetesebb esete: *A megváltó megfordult sírjában*. Az ellenőrzés talán trivialitást érzett meg a sor tartalmában, a fül semmi esetre sem elégedett meg a zenei sülylyal. A versszak magasodó hőfoka is követelődött, és kiszökönt az első fogalmazású sor tüzesen vajúdó méhéből a megrázó Vörösmarty-sor: *Isten sírja reszket a szent honban*. (Az *Előszó* istene jár a lelkében, az, akivel a zuhanó életű és bukott hazájú költő a válság sűrű örvényű útján sokszor találkozott.)

A hallucinációkig éber fül az egyes szavak rendjére nézve is kényeskedik. A zenei és dinamikus ellenőrzés olykor apró részletekig is kiterjed és sohasem téved. A trocheusi menetet indító négy spondeusnak (*forrjon véred*) is helyet kell cserélnie páronként, hogy a dinamizmus törvénye jobban érvényesüljön: *Véred forrjon . . . A zuhog szó a zokognak ad helyet. (Mi zokog mint malom a pokolban?) Az első ember fult nyögéseit sora egyszerre két jelzőváltozással sűrűsödik meg az erőnövekedés irányában: A lázadt ember vad kesereit . . . Most már nem kell kerülni a nagy és súlyos Vörösmarty-szavakat, amelyeket néha más kéziratának tanulsága szerint pátoasz- és ismétléskerülő szándékkal mérsékelt és lefokozott néha – talán saját modorának kísértéseitől félve. Most csak emelés van és tömörülés; növekedés erőben, hangban, színben, látomásban, lázban. Micsoda mámor lehetett a képzeletnek ez a parttalan kiáradása!*

A képzelet áradhat és csaponghat, de a fül a képek legnagyobb zuhatagában is figyel és fegyelmez. Leírta már: *A lázadt ember vad kesereit*. Azután így akar a következő sor megszületni: *a vad gyilkos botja zuhanását*. A fül elfogja az iméltődő jelzőt (*vad*), az igazító mozdulat kihullatja, és így

találja meg a megoldást: *gyilkos testvér botja zuhanását*. Kísérletes mítoszi kép nyomul a sorba: *a keselynek szárnya suhogását*. A szabadabb trocheus talán túrné a hangutánzó szót, de az erősebb italt követelő szomjúságnak nem elég. Keményebb és sötétebb szó kell ide, láttatóbb és hallatóbb tartalmú és hangalakú: *a keselynek szárnya csattogását*.

A *megréműlt föld* súlyosabb szóval *nyomorú földdé* komorul, a *szenny, bűn és ábránd* sorrendje (talán az és daltalan zenei helyzete miatt) *bűn, szenny s ábrándok* rendjévé alakul. (Micsoda érzékeny megkülönböztetések a befejezés felé lázasan rohanó költő megérezésében!)

A magasba szárnyaló s a verset egekig felragadó óriási sor – a világ eljövendő ünnepét megjósoló – előbb bizonytalankodó *talán* szóval robban ki a nyugtalan vonalú versmenetből. De a vers hatalmas tartalmi sodra nem tűri ezt a hiányos megoldást, s az igazítás kiteljesíti a sort a magyar költészet diadalmas és profétikus igéjévé: *Lesz még egyszer ünnep a világon!*

Műhelytitkokat kerestem és műhelytitkokat közöltem olyanokkal, akik ismerik és szeretik Vörösmartyt.

A műhelytitok sokszor csalódás annak, aki azt hiszi, hogy birkózás nélkül pattan elő a műalkotás a műhelyből. A legforróbb magyar lírai alkotásról különösen azt gondolhatnók, hogy egy ömlésben zuhogott formába Vörösmarty vörösen izzó kohójából. A tanulásnak semmiképpen sem kiábrándító a célja, hanem megvilágosító. A leglázasabb szenvedésű ember, az összeomló életű Vörösmarty is csak úgy tudott alkotni, ha hatalmasan fejlett ösztönrétegeinek felszabadulásakor, a legfeszültebb és legrapszodikusabb sugallatok viharában is megmaradt – legalább annyira, amennyire az alkotás megkövetelte – művésznek. Ennek a titoknak köszönhetjük, hogy *A vén cigány* nem alaktalan gomolygású vers, hanem költői remekmű.

Közli: UGRIN ARANKA